

Kjærlighetens kår

Balladen om Bendik og Årolilja – med blikk på brytningen mellom kvinnens samtykkerett og foreldres råderett ved giftermål

Hanne Weisser

Steinerhøyskolen

E-post: hanne.weisser@online.no

Abstract

The Scandinavian medieval ballad «Bendik og Årolilja» (TSB D 432) tells the story of the knight Bendik and the king's daughter Årolilja whose fatal fate is determined by the lack of the king's consent to their marriage. In this article, this ballad is being read in a social historical context. It is argued that the conflict between Årolilja and her father is the ballad's main theme, reflecting the continuous wrestling for centuries in Scandinavia as well as in Europe, between the old secular way of entering into marriage, and the new Christian way.

«Bendik og Årolilja» was first written down in Finnmark in 1698, one of only four ballads written down as early as in the 17th century and considered being the last remains of the original Norwegian ballad tradition. The ballad was later written down in Telemark in 1850. The article discusses how the two versions of the ballad express a change of the Marriage act in High Middle Ages, from a secular justice law where the woman was dependent on the will of her father, to an ecclesiastical right which entitles her the right to deny any marriage she would not agree to. By employing a multidisciplinary approach, taking into account novels and biographical stories, in additions to academic works, the article suggests that «Bendik and Årolilja» might represent a counter-voice against a dominant practice in Europe at the time.

Keywords

- *medieval ballad*
- *Bendik og Årolilja*
- *marriage act*
- *mutual consent*
- *arranged marriage*
- *romantic love*

«Bendik og Årolilja» er en riddervise¹ om hengiven kjærlighet som ender tragisk. Bendik har lagt sin elsk på kongsdatteren Årolilja, og hun elsker ham, men hennes far kongen nekter dem å se hverandre. I hemmelighet møtes de unge inntil dette kommer kongen for øre. Da skilles de elskende brutalt, med døden til følge for dem begge.

Tidligere studier av folkevisen har behandlet balladens slektskap med diktning fra middelalderen om riddertiden og romantisk kjærlighet (Alnæs 2004; Ousten 2009), de ulike variantenes motivmessige slektskap med Tristams saga og sagnet om Hagbard og Signe, og balladens selvstendige utforming av diktmotiv hentet fra dette

1. En av de seks kategoriene den skandinaviske balladegenren er delt inn i, og er registrert med signaturen TSB D 432 i *Types of Scaninavian Mediaval Ballad* (TSB).

sagnstoffet (Wormstrand 1974; Solberg 2003).

Balladens bakteppe er ridderlivet i høymiddelalderen, i tiden etter at ekteskapet ble lagt inn under kirkelig jurisdiksjon. Kvinnens og mannens gjensidige samtykke var da blitt nødvendig, men også tilstrekkelig for at et ekteskap skulle bli kjent gyldig, og innebar at kvinnen kunne gifte seg uten slektens innblanding (Baklid 2015; Engh 2014). Likefullt måtte kvinner i utstrakt grad fortsatt akseptere arrangerte og fornuftsbaserte ekteskap (Melby m.fl. 1999; Telste 1993; 2000; Eliassen 1981; Johansen 2010). Hennes ufrihet ved ekteskapsinngåelse vedvarte frem mot moderne tid, med brytninger mellom foreldrenes råderett og kvinnens samtykkerett som følge av dette.

Til grunn for denne gamle måten å inngå ekteskap, lå en antagelse om at giftermålet normalt ville bli etterfulgt av hengivelse og kjærlighet ektefellene i mellom, skriver Niklas Luhmann i sitt verk *Love as passion*, og føyer til at dette kunne man forvente så lenge det ikke var så store krav til selvrealisering og til et mellommenschelig fellesskap med personlig nærhet og intimitet (Luhmann 1986:144). «Bendik og Årolilja» representerer et brudd med dette. I balladen er gjensidig hengivenhet og kjærlighet – *så store elskó* – selve utgangspunktet for de unges ekteskap. Årolilja godtar da heller ikke sin fars inngripen i valget av ektefelle. Hun trer frem som en sterk og selvstendig individualitet og viser stort mot når hun krever å få ham hun elsker.

I en artikkel om balladen «Den flyvende bejler» benytter Tóta Árnadóttir (2018:263) begrepene «mesterstemme» og «motstemme», og da om henholdsvis «den rådende holdning til kvinners rolle i samfunnet og forsøk på å

rokke ved denne holdningen». I sin gjennomgang av hendelsesforløpet kommer hun til at balladen taler i mot den tradisjonelle patriarkalske oppfatningen av ekteskapet, setter spørsmålsteget ved kvinnens avventende rolle i kjærlighetsrelasjoner og kan leses som eksempel på en «motstemme» som hevder kvinnens rett til å velge sin ektefelle ut fra kjærlighet (ibid.:288).

I denne teksten om «Bendik og Årolilja» blir blikket rettet mot konflikten som oppstår mellom far og datter. Balladen løfter frem uretten og det tragiske knyttet til at kvinnen i ekteskaps spørsmål er underlagt «en maktfull patriarkalsk dominans» (ibid.:273). Er det grunnlag for å tolke folkevisen som en motstemme til den «rådende holdning til kvinners rolle» ved avtale om giftermål? For å belyse spørsmålet blir handlingsforløpet i balladen relatert til høymiddelalderens diktning om romantisk kjærlighet og ekteskapslovgivningen i katolsk tid, men også kvinnens situasjon i århundrene etter reformasjonen, den tidsperioden da folkevisen ble sunget, tradert og nedtegnet.

Den eldste versjonen av «Bendik og Årolilja» ble skrevet ned i Berlevåg i Finnmark i 1698 og kalles «Kjølnesvisa». Alle andre varianter er nedtegnet i Telemark rundt 1850 og i etterfølgende tiår, unntaket er en variant med tre strofer, nedtegnet i Setesdal. I hele nedtegningsperioden var arrangerte ekteskap og fornuftsekteskap utbredt (Johansen 2001:227). Selvvalgt ekteskap var i mange tilfeller uoppnåelig, og konflikten som utspiller seg mellom kongen og hans datter, var trolig gjenkjennelig den gang visen ble sunget.

Det ble nedtegnet mer enn tredve varianter av «Bendik og Årolilja» i Telemark.² Ti av

2. I det nettbaserte «Balladearkivet 1997», (<http://www.dokpro.uio.no>) står oppført 48 varianter, men opptil flere av disse er helt like, fra samme informant, og feilaktig oppført flere ganger. Det riktige antall varianter er ca. 31. Variant nr. 1 til og med nr. 17 er i alt ti lange varianter, fra 49 vers ned til 11 vers, og nedtegnet etter ti forskjellige sangere. Variant nr. 18 til og med nr. 31 er i alt ti korte varianter, fra 7 vers ned til 3 vers

disse er lange versjoner³ som i hovedtrekk gir en lik fremstilling av hendelsesforløpet i folkevisen. De øvrige variantene er korte, gjengir brokker av balladen og berører hovedsakelig kun ett eller to elementer. Samlet sett gir visene et bilde av hvilke motiver som er blitt vektlagt, bevart i minnet og gjendiktet i den kollektive prosessen som folkediktningen blir forstått som i dag (Selberg 2013:323). I presentasjonen av balladen benyttes Kjølnesvisa fra Berlevåg, og den versjonen Magnus Brostrup Landstad skrev ned i Telemark, da de fleste nedtegnelsene av balladen motivmessig er beslektet med denne varianten. I tillegg blir andre varianter sitert og kommentert for å utfylle og nyansere bildet.

Visetradisjonen inneholder elementer som vitner om at balladen er fra overgangstiden da norrøne myter og sagn ble videreført og innlemmet i diktning med en kristen ramme, her med kirken som symbol for den nye troen og det gjensidige samtykket som uttrykk for kristent ekteskap og kjærlighetsideal.

Kjølnesvisa er én av kun fire middelalderballader nedtegnet så tidlig som på 1600-tallet. Denne visens spesielle historie sees i lys av balladegenrens historie for å vise at «Bendik og Årolilja» trolig har fulgt med handelen nordover i den varme perioden fra 1200-tallet frem mot 1500-tallet, dengang det lå rike høvdingeseter langs Finnmarks-kysten, blant annet på Kjølnes utenfor Berlevåg. I følgende tekst blir derfor både ulike tidsperioder og geografiske områder omtalt. Den varianten Landstad nedtegnet er lengre og fyldigere enn Kjølnesvisa som blir lest og sammenlignet med varianten fra

Telemark. Samlet sett gir de to variantene et innblikk i kvinnenens og kjærlighetens kår i en nær og fjern fortid.

Lengst mot nord

Klimaet var kaldere på slutten av 1600-tallet, den gang Hans Hansen Lilienskiold var amtmann i Finnmark, fra 1684 til 1701. I disse årene reiste han rundt på Varangerhalvøya og skrev om liv og levekår langs denne værbitte kyststripen lengst nord. På en av sine reiser kom han til Berlevåg der han fikk høre en folkevisen om den modige Røsten Bendixsen. Handlingen utspilte seg i et slott på Kjølnes, et lite sted rett øst for Berlevåg. Der ute hadde det tidligere ligget en kongsgård, ble det sagt. Da Lilienskiold dro dit ut, mente han å kunne se restene etter denne, og med sin egen tegning av det fordums slottet, innlemmet han sangen i sitt håndskrevne manuskript om Finnmarks historie og levekårene i landsdelen (Eriksen 1980:35).

I årene nordpå kom Lilienskiold med krass kritikk av bergenske kjøpmenn. Han hevdet at de utnyttet sitt handelsmonopol i nord og bidro til at allmuen led stor nød. Dette forårsaket trolig at Lilienskiold i 1701 ble kalt hjem til København (ibid.:47). Der ble hans manus «Speculum Boreale eller Den Finmarchiske Beschriffuelse» overlevert danske kong Fredrik og lagt i Det Kongelige bibliotek. Slik ble Kjølnesvisa, om kongsdatteren på Kjølnes, bevart for ettertiden (ibid.:53).

Hundre og femti år senere ble «Bendik og Årolilja» sunget og også nedtegnet i bygdene øverst i Vest-Telemark. Landstad skrev ned visen i 1850 etter Bendik Aanundson

og nedtegnet etter ti forskjellige sangere. Variant nr. 32 til og med nr. 44 er i alt elleve varianter på ett eller to vers, nedtegnet etter elleve forskjellige sangere. Variant, nr. 45–nr. 48 er uttalelser om visen, som f.eks variant nr. 48: «Aarolilja har eg høyrte ei vise um.» Variant nr. 19, 33 og 43, er varianter av andre ballader og ikke «Bendik og Årolilja».

3. Den formelt riktige betegnelsen for de ulike nedtegnelsene er «variant». Av språklige hensyn brukes «variant», «versjon av visen» og «utgave av visen» synonymt. Vise brukes her synonymt med ballade.

Felland, en av de kjente balladesangerne den gang. Den versjonen han sang var lengre enn Kjølnesvisa, personene tydeligere tegnet og kjærligheten mellom de unge mer utbrodert, men grunnfortellingen er, som i alle varianter av balladen: To unge lover hverandre troskap, elsker hverandre, og hevder sin rett til dette med livet som innsats.

Frimodig og fryktløs

Handlingen i visen utspiller seg i riddertiden. I visen som Landstad nedtegnet, rir Bendik til landene i sør for å se seg om etter en jomfru, *skoda möy*. Lagnaden hans er å dø, og den lange søvnen vil også ramme Årolilja, det gir refrenget et forvarsel om:

Bendik rið at Selondo,
vilde han skoða möy,
han var inki lagi til atter koma,
derfyr sá laut han døy.
– *Årolilja! kvi söve du sá lengi?* –

Han var inki i kongens garðe
meire hell mánar tvo,
han la' seg i með kongins dotter
i sá stóre elsko (variant nr. 9).⁴

Bendik legger sin elsk på kongsdatteren. Da bygger kongen *gullbrautinne bratte og breie* – en gullbelagt vei eller svalgang som fører til Åroliljas kammer – og advarer alle: Han som trår denne veien, oppsøker ulykken og skal miste livet. Men Bendik er fryktløs; han jakter om dagen, og om natten sover han hos Årolilja:

Kongin bygger gullbrautinne
báðe bratte og háge:
Den som tore gullbrautinne tröða
han skal livið láte.

Um dagin rið Bendik i skógin út,
og veiðer den vilde hind,
um notti söve han hjá jomfruga
under deð kvite lin (nr. 9).

Med få ord blir deres kjærlighet karakterisert som legitim, vakker og ren. Det kvite lin ble tidligere brukt i bryllupsskjorten som bruden sydde til brudgommen, mens hun fikk *línfé*, morgengave, av ham. *Línfé* betegner opprinnelig linklede, som i folketroen ble ansett for å ha en vernende og helbredende kraft (Hoffmann 1965:580).

Om dagen lever han ridderlivet; om natten er han hos jomfrua, det våger han livet sitt på. Inntil dagen kommer da kongens tjener, *liten smádreng*, røper ham, og kongen blir rasende:

Um dagin rið Bendik i skógin út
og veiðer den vilde rá,
um notti söve han hjá jomfruga
deð gelder hans livið pá.

In kem kongins liten smádreng
seje han tíðend i frá
Bendik trör gullbrautinne
ferutta kongins ráð.

Deð var danske kongin,
han slær sin neve mót borð:
Bendik skal inki livið njóte
um eg vann all verdsens jorð! (nr. 9).

Kongens horisont er æreskulturen i det patriarkalske samfunnet. Bendik har krenket ham grovt ved å trosse forbudet mot å trå «gullbrautinne»; ugjerningen må hevnes for å gjenopprette tapt ære. Bendik skal dø, ikke for noen pris kan livet hans reddes. Kostelige gjenstander, en kirke tekket med gull –

4. I «Balladearkivet 1997» er variantene nummerert. Landstads nedtegnelse er variant nr. 9. I gjengivelsen benyttes Landstads skrivemåte i «Norske Folkeviser» 1968. Landstad bruker der bokstaven ð for bokstavene t og d, som i ordene deð (det) og báð (både).

ingenting kan gjøre opp for Bendiks brøde, fastholder kongen:

Lunde kyrkje i Skáne
den er tekte med gull,
Bendik skal inki livið njóte
um den var tri gángur full (nr. 9).

Da ber alle for Bendik, fuglen på kvisten, dyrene i skog, trær i ville marka og blomster i fagreste li. Hele skaperverket ber for at han skal slippes fri. Og Árolilja går til kongen, faller på kne og tiltaler ham som sin velsignede far, før hun modig og skarpt forlanger å få Bendik tilbake: Fangen gir du meg!

Dei bad fer han unge Bendik
alt deð som beða kunne,
mannen utaf mannheimen
og fiskin på havsens bunne.

In kom hon Árolilja
falt fyri sin faðir pá kné:
höyre du deð min sæle faðir,
fangin sá geve du me! (nr. 9).

Men kongen vender det døde øret til, avviser Árolilja og ber henne fjerne seg så han ikke skal måtte ty til vold. Det sømmer seg dårlig mitt gode sverd å røre kvinneblod:

Gakk burt ifrá meg Árolilja!
eg vil deg inki höyre,
deð samer sá ille mit góðe sverð
i kvende-blóð at røyre (nr. 9).

Árolilja har valgt Bendik til sin make. Gjennom samtykke og samleie er ekteskapet bekreftet, slik kirken foreskrev i katolsk tid. Men kongen forholder seg til gammel rett, da ekteskap ble avtalt på vegne av kvinnen. Slekstens interesser var avgjørende ved valg av døtres ektemake og kunne bli tillagt større vekt enn kvinnens eget ønske. Blant kongelige ble giftermål brukt til å slutte fred

med fiender og styrke familiens posisjon i kampen for status og makt.

I folkevisen taler imidlertid dronningen de unges sak, og minner kongen om den gang han selv trosset gammel lov og rett og tok henne fra farsgården uten hennes fars samtykke, da lovet han å svare ja til alt hun ba om:

In kem hon danske dronningi
tárinne rann pá kinn:
Eg beð deg kære herren min
at du vil vita meg bön!

Du tók meg út af min faðirs gárd,
ferutta min faðers ráð,
kvor den bön, som eg deg bað
sille alltið vera ja (nr. 9).

Kongen minnes, men er like urokkelig, og bryter det løftet han en gang gav dronningen:

Kvor den bön, som du meg beð
skal alltið vera ja,
ferutta Bendik at livið njóte
deð geng eg aldri frá.

Sunnan fyri kyrkja
der lét han Bendik liv –
mitt up i högelofte
der sprakk hon, hans véne viv (nr. 9).

Syd for kirken blir Bendik drept; da brister Ároliljas hjerte så også hun dør, hans *véne viv* – vakre hustru og kvinne.

En ny inderlighet

«Bendik og Árolilja» er tematisk beslektet med europeiske fortellinger fra høymiddelalderen, om romantisk kjærlighet. En av dem omhandler teologen Abelard og adelsdatteren Heloise. De levde i Paris på 1100-tallet, forelsket seg inderlig og levde sammen

i hemmelighet, inntil hun ble med barn og forholdet ble oppdaget. Da ble de tvunget til å leve adskilt. Brevvekslingen mellom dem etter adskillelsen er bevart og vitner om en unik og dyptfølt kjærlighet (Høystad 2011:166).⁵

Den franske poeten Marie de Frances' bok *Lais*, er fra samme århundre, en samling sanger om kjærlighetens kraft, om de elskendes trofasthet og troløshet, lykke og ulykke (Bandlien 2001:168). Sangene skulle fremføres til harpespill, og boken fikk tittelen *Strengleikar* på norrønt. Både i diktning og livshistorier fra denne tiden i Europa, blir romantisk kjærlighet beskrevet, og da som en relasjon der mannen og kvinnen utfyller hverandre: I deres kjærlighet «ligger et element av selvrealisering fordi man har funnet en man «passer» sammen med» (ibid.:174). Denne nye vektleggingen av kjærlighet blir av Ole Martin Høystad (2011:150) omtalt som «den emosjonelle vendingen i høymiddelalderen» da individets følelser får større betydning.

Samtidig var inderlighet og individualisme trekk ved teologien som kirken utviklet på 11- og 1200-tallet. Årlig skriftemål ble påbudt i 1215. Med dette ble det satt fokus på det indre selvet: «Hver og en skulle stå ansvarlig for egen frelse» (Bandlien 2001:176). Skriftemålet var fra kirkens side ment å engasjere legfolk i en ny «personlig» religiøsitet: «Man måtte ransake sin samvittighet og komme til klarhet, ikke bare over hva man hadde gjort, men også hvorfor man hadde gjort det» (Bagge 1998:135). Enkeltmenneskets ansvar for egen livsførsel ble understreket, med inderlighet og nærhet til Gud som religiøse idealer (ibid.:110).

Trosforholdet blir, i likhet med kjærligheten mellom mann og kvinne, oppfattet som et individuelt og åndelig anliggende.

Individet føyer seg inn i en ny orden med ankerfeste i enkeltmenneskets samvittighet og hjerte, skriver Trond Berg Eriksen (2008:10). Denne nye orden danner bakteppet for «Tristan og Isolde». Romanen bygger på keltiske sagn og fortellinger, er skrevet i Frankrike på 1100-tallet, ble oversatt til mange europeiske språk og i 1226 til norrønt, med tittelen «Tristrams saga ok Ísondar».

Tristan og Isolde

Isolde er en ung irsk prinsesse som blir giftet bort til den aldrende kong Mark av England. Kongens nevø og nære venn, Tristan, får oppdraget å hente Isolde og bringe henne til England, til ektemannen hun aldri har møtt. Med seg på reisen har hun en eliksir som skal sikre elskoven mellom henne og den langt eldre kongen, men ved et uhell blir drikken inntatt av Tristan og Isolde og bevirker den sterke kjærligheten som oppstår mellom dem. Tristan bryter sin troskapsed til kongen, og Isolde sitt ekteskapslofte, når de to elskende i hemmelighet møtes. Deres forhold er utilbørlig og må til slutt brytes. Bruddet fører dem fra hverandre inntil Tristan blir såret og syk. Isolde blir påkalt, men for sent. Da hun ankommer, har Tristan trukket sitt siste sukk, og Isolde dør av sorg.

Denis de Rougemont (1939:23–24) fremhever hindringene som vesentlige i denne og andre fortellinger om lidenskape- lig kjærlighet: Lidenskapen forsterkes gjennom hindringer; lidelsen øker, og også lengselen etter å møtes igjen, en lengsel som i siste instans fører til død. Å være i live i kroppen er en smerte, døden blir et gode når pasjonen ikke kan realiseres. de Rougemont relaterer fortellingen om Tristan og Isolde til riddertidens trubadurviser og historier om

5. På 1960-tallet ble det hevdet at brevsamlingen var et litterært verk produsert i ettertid, men dette ble tilbakevist med henvisning til den lærde Jean de Meun som oversatte brevene fra latin til fransk på slutten av 1200-tallet (Bandlien 2014).

romantisk og lidenskapelig utenomekteskape-
lig kjærlighet som utfordrer det arran-
gerte, fornuftbaserte ekteskapet.

I de Rougemonts gjennomgang av roma-
nen nevnes ikke at Isoldes ekteskap med
kong Marc fra første stund er et høyst ufri-
villig ekteskap, dette fremgår i Joseph
Bediers versjon av «Tristan og Isolde»: Etter
at Tristan til slutt har vunnet Isoldes hjerte,
proklamerer han for hennes far, kongen av
Irland: «Men for at ikke lenger hat, men
kjærlighet skal råde mellom Irland og
Cornwall, så vit at min kjære kong Marc vil
ekte henne.» Da skjelver Isolde av skam og
harme: «Tristan som hadde vunnet henne,
forsmådde henne nu, [...] til en annen
skulle hun skjenkes» (Bédier 1997:41).
Sorgfull forlater hun sine kjære og gråter når
de seiler fra Irland: «Når Tristan nærmet seg
henne [...] med beroligende ord ble hun
vred og støtte ham bort, og hennes hjerte
svulmet av hat [...] nu førte han henne som
et bytte over havet til et fiendtlig land»
(ibid.:42–43). Isolde er i likhet med Årolilja
underlagt en «maktfull patriarkalsk domi-
nans». Motvillig må hun ekte en ukjent
mann på alder med hennes egen far; det er
ikke å undres over at hun utstyres med en
drikk som skal sørge for elskoven mellom
dem.

Historien om Tristan og Isolde slutter
med at de to gravlegges adskilt på hver sin
side av kirken, men opp av gravene vokser
eiketrær som fletter seg sammen over kirke-
taket til en ubrytelig enhet. Dette siste moti-
vet gjenfinnes i folkevisen. Bendik og
Årolilja gravlegges hver for seg, på nord- og
sydsiden av kirken. Men opp av gravene
vokser liljegrener, de tvinner seg i hverandre
over kirketaket og vitner om kongens
misgjerning, til skade for hans ettermæle:

Der voks up á deires grefti
Dei fagre tvo liljegreinar,
dei kröktes i hóp ivir kyrkjetakið,

der stend dei kongin til meinar.

Der voks up á deires grefti
Dei fagre tvo liljerunnar,
dei kröktes i hóp ivir kyrkjetakið,
der stend dei kongin til domar.
– *Årolilja! kvi söve du så lengi?* – (nr. 9).

For Bendik og Årolilja, som for Tristan og
Isolde, er den elskede en umistelig sjelevenn.
De unges kjærlighet etablerer en ny «orden»
som står i konflikt med samfunnets orden,
fedrenes rett til å råde over døtrenes gifter-
mål.

Et tidsskifte

I de første kristne århundrer ønsket enkelte
kvinner i Romerriket å avstå fra ekteskap for
å gå i kloster eller på andre måter vie seg til
kristendommen, men de var ikke frie til å
velge dette selv. I konflikt med familie og
samfunn satte de seg opp mot lov og tradis-
jon og valgte sine liv ut fra sin trosoverbevis-
ning, enkelte med livet som innsats
(Amadou 2006:41–42, 68–69). Tilsvarende
individuelle og skjebnesvangre valg beskri-
ves i høymiddelalderens europeiske diktning
om romantisk kjærlighet, når menn og kvin-
ner bryter med familiens og slektens interes-
ser for å gifte seg med en de elsker, mens
samfunnet rundt dem har andre mål for
ekteskapet.

I denne brytningen mellom kjærlighe-
tens krav og samfunnets orden involverer
romerkirken seg i ekteskapslovgivning og fra
omkring 1150 ble kanonisk rett gjeldende;
et gyldig ekteskap forutsatte nå at både kvin-
nen og mannen ga sitt samtykke. Ekteskapet
var hellig og uopløselig, utelukket skils-
misse og gjengifte og skulle ikke inngås
slektninger imellom. Kirken fokuserte på de
to individene; ekteskapet var en åndelig og
individuell forening mellom ektefellene og
bygget ikke på en materiell overenskomst
(Baklid 2015:116).

I Norge ble kirkens nye ekteskapslov anvendt av aristokratiet fra slutten av 1100-tallet (Bandlien 2001:165) og blant folk flest fra begynnelsen av 1300-tallet (ibid.:208). Tidligere var ekteskapet et verdslig anliggende. Ekteskapsavtalen ble da kalt festermålet, gjaldt primært økonomiske overføringer mellom de to familiene og ble gyldig når disse hadde funnet sted (Baklid 2015:114–117). En viktig funksjon var å videreføre slekten og dens eiendommer og status. Når en datter eller søster skulle giftes bort, gjaldt det å skape en god og varig allianse. Far eller bror forhandlet på hennes vegne om medgift, brudekjøpssum, arv og annet. Kvinnen selv var ikke aktør. Mannen derimot, kunne delta og forhandle frem sitt festermål uten mellommann. (Nedkvitne 2011:110). Skilsmisse var mulig og også gjengifte, ekteskap mellom slektninger var tillatt, og seksuell omgang utenfor ekteskapet akseptert (Baklid 2015:114–117).

Både kvinnen og mannen hadde rett til skilsmisse og mulighet til å komme seg ut av voldelige eller uverdige forhold, men på ulike vilkår. En mann kunne enkelt skille seg fra sin hustru ved å si seg skilt fra henne i nærvær av kvinnen selv og to lovlige vitner, mens en gift kvinne ikke hadde denne retten. For henne var den knyttet til gjen-tatte tilfeller av vold i vitners nærvær. Rike menn kunne ha flere koner og trellkvinner som elskerinner. Kvinnens situasjon var den motsatte. Ektemannen var hennes verge. Ble hun forført eller hun innledet forhold til andre menn, var dette en æreskrenkelse som påførte husholdet skam, dersom det ikke ble gjort opp for (Nedkvitne 2011:110).

Under det kvite lin

Kirkens samtykkelære, med forbud mot skilsmisse og utroskap, forespeilte en kjønnslikhet som brøt med tidligere mønstre i det førmoderne Europa, fremholder Line Cecilie Engh. Der man tidligere

«hadde operert med kjønnsbestemte regler ved skilsmisse som gjennomgående gikk i menns favør, og der bare kvinner skulle straffes for utroskap [...], gjorde kirkeretten begge deler ulovlig og like straffbart for begge kjønn» (Engh 2014:39).

Med kirkens støtte ble samtykke og kjærlighet nå sentrale prinsipper for ekteskap. I den sammenheng imøtegår Engh (ibid.:23) den forestillingen at kjærlighet mellom mann og kvinne ikke ble vektlagt i høymiddelalderen, men først i moderne tid. Engh viser til studier som antyder at «husholdningen slik vi kjenner den, med emosjonelt sammenknyttede familiemedlemmer strukturert rundt kjernefamilien» heller synes å være et produkt av middelalderen. Kjærlighetsidealet ble ikke nedfelt i kirkens ekteskapslovgivning, men kanonisk lov benevner og understreker kjærlighet både i dekreter og kjennelser (ibid.:39).

Da kirken slo fast at brudens og brudgommens frivillig avgitte samtykke ikke bare var nødvendig, men også tilstrekkelig for et gyldig ekteskap, opphørte den juridiske betydningen av familiens samtykke. Dette var en radikal endring som ikke uten videre ble akseptert av samfunnets økonomiske elite, som raskt så etter andre måter å få kontroll på barnas valg. Etter år 1200 kom det lovparagrafer inn i verdslig rett som sørget for dette. I Magnus Lagabøters landslov fra 1274 blir det presisert at kvinnen mister sin arverett hvis hun gifter seg uten aksept fra sine nærmeste (Arnórsdóttir og Nors 1999:38). Tilsvarende mottiltak kom i de andre skandinaviske landene og i det øvrige Europa (Korpola 1999:100). Likevel, et frivillig samtykke til giftermål overtrumfet alle andre formaliteter. Hvis et par sa «jeg tar deg til min ektemann», og «jeg tar deg til min viv», var de gift. Med eller uten vitner, velsignelse eller medgift, uavhengig av om ordene ble uttalt i en kirke, ved grua eller i høyet på låven (ibid.:132). Selv om kirken i

middelalderen anså hemmelig ekteskap som ulovlig og kritikkverdig, ble et gjensidig samtykke likefullt kjent gyldig, når det skjedde, slik det skjer for Bendik og Årolilja; i all hemmelighet lover de hverandre troskap og deler leie «under det kvite lin».

Brudd og brytninger

Folkevisens unge par er som ektefolk å regne og i sin fulle rett, slik kirkens lære var i middelalderen. Men fortidens tradisjon vedvarte i mange lag av befolkningen, ikke minst blant storbønder og adel. I århundrene som fulgte inngikk deres arrangerte ekteskap i en strategi der allianser og verdier sto på spill og lot seg ikke avskaffe med kirkens nye doktrine (ibid.:100).

I folkevisen hevder kongen sin «gamle» rett når han nekter å høre på datteren og deretter dronningen. Brytningen mellom gammelt og nytt kommer til uttrykk i dialogen mellom dem. Dronningen ber for de unge, mens han avviser hennes bønn og bryter det løftet han ga henne som ung om å svare ja til alt hun bad om. Kongen står fast på sitt, dreper Bendik, og kjærligheten mellom de unge får en tragisk slutt som i siste instans rammer ham selv. Da kongen innser dette, sier han til dronningen:

Hadde eg vist detta igár
at elsko ha' vorid sá kær,
inki ha' Bendik silt livid látid
fer alt det på jordi er.

Men dronningen nøler med å tro ham, og svarer ham tvetydig: i etterkant er du god!

Guð forláte deg herren min!
etter-siðan er du góð (nr. 9).

I andre varianter får han sitt pass påskrevet

av henne i mer direkte og langt skarpere ordelag:

Høyr du det du kungjen
Så stolte som du står
inkje så hev du dotter
å alli så fær du måg (nr. 14).

Tvy so vore deg herren min,
det gjenge deg væl te hevnar,
no hev du forspillet droningi
å så vent eitt riddarevni (nr. 1).⁶

Dronningen får siste ord, med hennes svar slutter visen om Bendik og Årolilja. Kongen står stolt, men har tapt alt, datter og måg, dronning- og ridderemne. Ute av stand til å lytte til råd, svarer han på ærestap med hevndrap og mister de to som skulle sikret slektens fremtid. *Det gjenge deg vel te hevnar*, sier dronningen, og mer enn antyder at om drapet syntes legitimt, handlet han galt, og til ulykke for alle.

Kjølnesvisa

I likhet med mange av balladenes skikkelser er Bendik og Årolilja utfordrende i sin adferd. De truer «en gammel orden, men bringer muligheten for fornyelse med seg», skriver Anker Jørgensen (1976:53). Normen blir først synlig når den overskrides, og det skjer når Årolilja krever sin rett.

Datter og dronning er taleføre, og representerer motstemmer til den gamle orden, begge spiller en aktiv rolle i variantene fra Telemark. Kjølnesvisa er knappere i formen. Kvinnene kommer ikke til orde, men kongsdatteren får indirekte sagt sitt og fremstår som hovedpersonen i den tittelen Lilienskiold ga visen: «Digt om kongens datter af Kiølnæs, tillige oc om slottits undergang» (Blom og Bø 1971:200).

6. Anne Lillegård sang dette verset da Sophus Bugge nedtegnnet visen i 1856, han noterte at strofen ikke ble sunget da Moe nedtegnnet visen etter henne i 1848.

Deretter skriver Lilienskiold at slottets alder er ukjent, men undergangen erindres, takket være en vise som ennå ofte synges om tildragelsene i en fordums tid: « [...] Udi hvis tid des grundvold egentlig er henlagt, skiuler os historien, allenest undergangens tildragsomhed erindris ved en gammel derom forfattede vise, som endnu offte udi landet til dets amindelse udqvædis aff dislige indhold» (ibid.).

I Kjølnesvisa blir Bendik kalt Røsten Bendixsen. Navnet antas å være avledet fra *raustan*⁷ Bendik, modige eller djerve Bendik, som han kalles i flere varianter fra Telemark. I visen fra Berlevåg er kongsdatteren ikke bevoktet. Røsten går uforferdet til møysalen, og sover hos henne – som ikke blir omtalt med navn, men på følgende vis:

Kongen hafver Datter ene,
faufver var hun som soel,
det var Røsten Bendixsen,
hand hafver lofvit hende tro.
– *End om Dyrene udi Lunden, Ridderne
pleye sig at udride* –

Kongen hafver Datter ene,
faufver vaar hun som stierne,
det vaar Røsten Bendixsen,
hun vilde hafve saa gierne (Nb:A).⁸

Hun er fager som en sol og som en stjerne, og *Datter ene*, kongens eneste barn og arving. Røsten har lovet henne troskap, *lofvit hende tro*, og hun har valgt ham selv; *Røsten Bendixsen, hun vilde hafve saa gierne*. De to første strofene er å ligne en erklæring om at kirkens krav til ekteskap er oppfylt og deres kjærlighet legitim.

Kongens mann, Blinde Molvigsen er av en annen oppfatning. Han møter Røsten på vei til kirken og advarer ham. Men Røsten anser seg å være i sin fulle rett, lar seg ikke skremme og svarer den blinde med spott:

Hør du Røsten Bendixen,
saa taler ieg til dig –
Du sofver saa længe i Mø-salen,
at det vil koste dit lif –

Det vaar Røsten Bendixsen,
saa tog hand op paa -
Jeg schal sofve i Mø-salen,
oc du schal *see* der paa (Nb:A).

Det faller ikke i god jord. Blinde Molvigsen *axler [...] sit schind*,⁹ han gjør seg klar til å tre frem for kongen, som sitter glad til bords når Molvigsen kommer med nytt om hans datter. Kongen blir rasende. Røsten blir halshugget og blekner under *hielmen rød*; trolig et billedlig uttrykk for at han er en mann i rustning, en ridder (Folkedal 2017:58). Men før hodet faller, får Røsten sagt at hans forviste bror, Bendix Røstensen vil hevne hans død:

Det vaar Blinde Molvigsen,
axler hand sit schind –
Saa gaar hand in i høye sal,
for Danner-kongen ind.
Sidder i Daner Konge,
dricher glad Miød oc Win.
Det er Røsten Bendixsen,
sofver hos Datteer din

Det vaar Røsten Bendixsen,
hand blægner under hielmen rød.

7. Ordet rauste kommer av det norrøne ordet raustr, modig eller sterk. Alternativt kan Røsten komme fra *trøsten Benediss* eller *Rossen Bendic*, som Bendik kalles i de danske variantene av visen.

8. I Nasjonalbibliotekets digitale balladearkiv er det lagt ut fire varianter av «Bendik og Årolilja, og med signaturen Oppskrift A, B, C og D. Ved henvisning til en av disse brukes Nasjonalbibliotekets bokstavbenevnelse.

9. Å «axle sit skind» er en balladeformel som brukes i flere sammenhenger, blant annet når en ridder trer frem for kongen (Folkedal 2017:68–69), og i denne sammenheng: å gjøre seg klar til å rapportere for kongen.

Forvist lefver Bendix Røstensen,
hand hæfner fult min død (Nb:A).

Og slik går det. Ni år senere får Bendix Røstensen, budet om at Røsten er drept. Da seiler han til Kiølnes med en stor flåte. Kongen selv tar ham imot og vil skjenke ham mjød og vin, men får til svar: «ieg vil min broder wiche». Han er kommet for å ta hevn på sin bror. Kongen tilbyr å betale ham en bot, slik loven tillot i norrøn tid, men Bendix Røstensen står fast på sitt og vil straffe ham med døden:

Tolv tønder af det røde guld,
schal ey være din bood,
Du schal lade dit lif i dag,
det ald Werden stod imod (Nb:A).

Kongen har utøvd urettmessig makt og må bøte med livet, mens dronningen blir spart, etter at hun har falt på kne og bedt om å bli tatt med om bord. Kanskje antas hun å være uten skyld i Røstens død. Til slutt blir kongsgården brent ned og stedet lagt øde:

Tag du dine bæste Klæder,
de bæste som du har,
Gach du dig i schibene need,
til Engeland følge mig.

Saa satte hand ild på Kiølnæs,
oc alt det udi Kiølnæs vaar,
Saa stod der baade snipt og snout,
saa staa det end udi dag.
– *End om diurene i Lunden, Ridderne
pleyer sig at udride.* – (Nb:A).

Slik slutter den eldste varianten av «Bendik og Årolilja», nedtegnet i 1698. Hendelsesforløpet i de to tradisjonene er grunnleggende likt: *Hun* er kongens eneste datter og elsker Røsten. *Han* blir advart, men med visshet om å være i sin rett er han overmodig

slik Bendik er i visene fra Telemark. Og Blinde Molvigsen på Kjølnes gjør som liten småsvein; melder fra til kongen som straks tar Røsten av dage.

Skaperverkets støtte

I visene fra Telemark støtter dronningen Åroliljas legitime krav om å få den mannen hun selv har valgt. De to kvinnene tar til motmæle overfor kongen, men blir ikke hørt. I Kjølnesvisa avliver kongen Røsten uten at dronning eller datter får sagt sitt, og når hevners time kommer og Røstens bror dreper kongen, er datteren fraværende.

Visene i sør refererer til andre myter enn Kjølnesvisa, men i begge tradisjoner utgjør norrøne elementer en ramme for det gamle som det nye brytes mot, en kjent billedverden som beriker fortellingen og understøtter balladens underliggende budskap.

I visene fra Telemark ber alt og alle for Bendiks liv; alle i manneheimen, slik det skjer i den norrøne myten om Balders død. Ingen visste sin arme råd, alle sørget da gudenes yndling døde etter et skudd av Hod den blinde. Da dro Hermod til Hel i dødsriket, og Balder skulle få liv igjen, på den betingelse at alt levende og all natur felte tårer for ham, da var livet hans til å reddes. Gudene sendte bud rundt i verden med bønn om tårer, ingen skapning holdt dem tilbake og gleden var stor da de utsendte var på vei tilbake til Åsgard. Da så de trollkjerringa Tøkk. Hun ble bedt om tårer, men hadde ingen å gi, kun tørre tårer, og av den grunn ble Balder værende i Helheim.

Tøkk med de tørre tårene har vært tolket som bilde på en inntørket sjel (Lindholm 1987:115), ufølsom for verden rundt. Kongen av Sølondo er av samme støpning. All verdens bønner er til ingen nytte, han lar seg ikke bevege og er like umedgjørlig som trollkjerringa. Når så Balder tilslutt bæres om bord i skipet for bålferd, da brister hjer-

tet til Nanna, hans hustru. Hun dør av sorg over tapet av sin elskede, slik det skjer med Årolilja (Alnæs 2004:47).

Den blinde forræder

Kjølnesvisa trekker veksler på en annen mytisk skikkelse, Blinde Bølvis, som forårsaker tragedien som utspiller seg i det norrøne sagnet om Hagbard og Signe, gjengitt i Saxos verk fra rundt år 1200. Signe er datter av kong Sigar, Hagbard er sønn av underkongen Hamund. Deres slekter lever i fred, og da Hagbard en gang får Signe i tale, blir hun så betatt at hun lover ham sin kjærlighet. Så blir det ufred mellom slektene, og Hagbard hevner drap på egne brødre ved å ta livet av Signes brødre, kong Sigars sønner. Signe elsker likevel Hagbard. Med fare for sitt liv har han oppsøkt Signe i hennes jomfrubur. Deg svikter jeg aldri, for jeg valgte deg selv, sier hun til ham og lover ham troskap inn i døden dersom kongen oppdager deres kjærlighet: «Andens viv jeg aldrig vorder. Skal dit Liv du lade, kjære, følger jeg deg flux i døden» (Heimskringla). Neste morgen blir Hagbard gjenkjent, tatt til fange og dømt til hengning. Fremme ved galgen ber han om at frakken hans blir prøvehengt i repet, slik han selv skal henges, for å se om Signe vil holde løftet om å følge ham i døden. Og Signe viser sin trofasthet; idet hun ser jakken i repet, tror hun Hagbard henger i galgen og setter ild på jomfruburet. Da har Hagbard fått tegnet på at hun vil følge ham og ber om å bli hengt straks: «Hurtig, Svende, hæng nu Hagbard! Glad han nu i Døden gaar; [...] aldrig skal vi to nu skilles» (ibid.).

I dette sagnet gjør blodhevn seg gjeldende i flere slektsledd, men rekken av hevndrap er nær ved å bli brutt, hadde det ikke vært for Blinde Bølvis. Han er rådgiver for kong Sigar, og mannen som bak kongens

rygg sørget for å skape ufred mellom Sigars sønner og Hagbards slekt. Når Hagbard er tatt til fange, blir Kong Sigar rådet å tilgi Hagbard og ta ham til seg som Signes ekte-make, for Hagbard er sterk, klok, og et godt emne som svigersønn og arving til tronen ettersom Sigars sønner er døde. Men Blinde Bølvis får ham på andre tanker: Hvorfor skulle kongen vise medynk overfor en som har røvet ham for hans sønner, en som har skjendet kongen ved å forføre hans datter? Bølvis mening blir nå bifalt av mange, og Sigar tar Hagbard av dage (ibid.).

Blinde Bølvis er i slekt med *Blindr inn bolvisi*, «Blind den hugvonde», en skikkelse i norrøne gude- og heltesagn som pønser ut og forårsaker ulykke (Eriksen 1980). Blinde Molvigsen i Kjølnesvisa inngår i denne rekken av hugvonde skikkelser som hindrer realiseringen av det gode og fremtidsrettede; de unges hengivne kjærlighet, så vel som opphør av blodhevn i sagnet om Hagbard og Signe.

I Kjølnesvisa får den blinde og hugvonde sin straff. Da Bendix Røstensen kommer til Kjølnes og hevner drapet på sin bror Røsten, befaler han til slutt at stedet skal legges øde. Men før så skjer, får Blinde Molvigsen den straffen som ble benyttet overfor fiender og forbrytere i norrøn tid, å bli trampet i hjel av hest:

Tager i Blinde Molvigsen,
træder ham i hiel med hæst.

Faar de andre tyngere død,
han skal ei faa den beste (Nb:A).

I likhet med den danske og færøyske varianten av balladen slutter Kjølnesvisa med blodhevn, mens dette motivet er borte i visene fra Telemark.¹⁰ Den eldste nedteg-

10. I variant nr. 10 står det etter den siste strofen, under «Ekstra opplysninger», at broren til Bendik senere hadde kommet for å hevne drapet på ham, og drepte alle og satte ild på stedet: «Daa bro' haanoms, daan fekk vita at'n va dø, so kaam'n aa ville hevne'n, aa drap ne rutt aa mutt, aa sett ell paa staen.». Balladearkivet,

ningen har andre norrøne trekk enn visene fra sør og mangler deres sentrale motiv; den uovervinnelige kjærligheten som varer inn i døden.

Uovervinnelig og varig

I det norrøne univers har døden sin egen mening og gir rom for kjærlighet mellom elskende, skriver Gro Steinsland i sin bok *Eros og død i norrøne myter* (1997). Døden ble ikke oppfattet som det endelige stengsel for elskov og lidenskap mellom mann og kvinne. Tvert imot, ideer om et bryllup i døden, og om sammenhengen mellom eros og død, går langt tilbake i nordisk mentalitetshistorie: «Kjærlighetsalliansen mellom mann og kvinne er det symbolet den førkristne kulturen har benyttet for å gi uttrykk for en erkjennelse av sammenhengen mellom liv og død» (ibid.:122).

I sagnet om Hagbard og Signe gjenfinnes denne forestillingsverden. Hagbard går til galgen med visshet om at døden ikke er en slutt, men en ny begynnelse: «Jeg hilser min forestående Død med Glæde; thi ikke engang blant Skyggerne tilsteder Kjærligheden at de elskendes Favntag ophører.» Og Signe setter ild på sitt jomfrubur og følger ham på reisen, for «i begge verdener hersker de elskendes lov» (Heimskringla).

I «Bendik og Årolilja» vokser liljegrenene fra de to gravene opp over kirketaket, tvinner seg sammen og vitner om kjærlighetens styrke, men kan også være et bilde på kjærlighetens varighet utover det jordiske livet: I døden har de elskende fått sin forening.

Visen fra Berlevåg unnlater å fortelle om skjebnen til kongsdatteren på Kjølnes etter Røstens død. Det eneste vi får vite er at han var hennes eget valg. I dette er de to tradisjonene samstemte: Kongsdatteren har samtykket, kjærligheten er gjensidig, uttalt og med løfte om troskap – helt i tråd med

kirkens mønster for gyldig ekteskap i middelalderen. Men kongen hevder sin farsmakt og fratrar kvinnen retten til selv å velge sin make.

Ikke uten deres viten og vilje

Handlingen i «Bendik og Årolilja» synes å ha katolsk tid som referansebakgrunn, den tiden da det gjensidige samtykke var tilstrekkelig for å inngå ekteskap, før vielse i kirken inngikk i det å bli lovformelig gift. I folkevise er kirken kun tilstede i landskapet, som en markør av kristen tro. Først etter reformasjonen ble giftermål knyttet til religiøs seremoni, og i ca. 1550 ble vielse i kirken påbudt, «under trussel om straff» (Baklid 2015:127). På 1600-tallet var foreldrenes samtykke til ekteskapet påkrevet, og det var lovfestet at paret først skulle troloves, og deretter vies i kirken etter prestens lysning tre søndager på rad. «Trolovelsen» måtte ikke hemmeligholdes og skulle skje med foreldres viten og vilje (Telste 1999:151–157).

På slutten av 1700-tallet og inn i 1800-tallet var det fortsatt, i bondekulturen og i den eiendomsbesittende klasse, ansett som rimelig og riktig at foreldrene godkjente de unges valg av ektefelle. I sin avhandling *Brutte løfter* gjør Kari Telste (2000:280–298) rede for en rekke tilfeller der foreldre utøvet sterkt press på sine barn og ikke ville godta sønnens eller datterens valg av et såkalt upassende parti.

Kvinnen var den gang underlagt sin fars myndighet frem til hun ble gift. Dette opphørte først i 1863. I Hanne Johansens avhandling (2001) om skilsmisse og separasjon i Norge fra 1536–1910 går det frem av rettsreferater fra denne tidsperioden, at døtre motvillig har måttet akseptere ekteskap etter sterkt påtrykk fra sine foreldre. Arrangerte ekteskap og fornuftsekteskap var

TSB: d432, variant nr. 10, oppskrift 1912 av Rikard Berge, etter Hæge Findreng, født 1826 i Kviteseid.

utbredt både blant bønder og byborgere, og på 1800-tallet var det fortsatt slik at barn som kom fra rimelig trygge økonomiske kår, risikerte at «foreldre så det som sin oppgave å råde for giftermål» (ibid.:227). Det gir grunn til å tro at tematikken i «Bendik og Årolilja» var gjenkjennelig og aktuell den gang visen ble sunget og etter hvert skrevet ned.

Alle de norske balladene ble nedtegnet i løpet av 1800-tallet. Unntaket er fire ballader som ble skrevet ned på 1600-tallet, deriblant Kjølnesvisa. Bengt Jonsson anser disse fire balladene å være «restane etter» den første fasen i den nordiske balladediktningen som oppsto ved overgangen til 1300-tallet. «Bendik og Årolilja» blir plassert i tradisjonen herfra (Jonsson og Solberg 2011:59). På Kjølnes er det de siste årtier gjort arkeologiske funn som, sammenholdt med den nordiske ballade-genrens historie, sannsynliggjør at «Bendik og Årolilja» kan ha vært sunget og tradert helt siden middelalderen.

Middelalderens kulturkanaler

Den nordiske balladesjangeren antas å ha oppstått ved inngangen til 1300-tallet, ved hoffet i Bergen som frem til 1299 var Norges hovedstad. Fremveksten av balladene blir sett i sammenheng med ridderdiktningen som fra 1220-årene og utover kom til Norden fra England, deriblant kjærlighetsromanen «Tristram og Isond» (ibid.:59). Fra Bergen spredde balladene seg langs handelsveier og sjøruter, og diktningen hadde sin blomstringstid fra slutten av 1200-tallet og frem til 1500-tallet.

Kjølnesvisa ble skrevet ned av Lilienskiold, på slutten av 1600-tallet, i den perioden som blir kalt den lille istid. Denne inntraff på 1400-tallet da temperaturen sank merkbart i hele Europa og forverret levekårene, især i nord. Først på 1800-tallet ble det

igjen varmere. Men før den lille istid satte inn, fra tidlig vikingetid til middelalderens slutt, var det betydelig varmere og et bedre livsgrunnlag i Finnmark. I tiden frem mot 1200-tallet, da Norge ble en stormakt i Europa, var leidangen langs kysten hovedferdselsåren for handel. Nord-Norge var en landsdel med mektige handelssteder og rike høvdingseter langs hele kysten, også i Finnmark. I sin beskrivelse av landsdelen hevder Lilienskiold at slottsruinene på Kjølnes må være levninger fra en tid da Berlevåg var et slikt rikt handelsted.

Lilienskiolds manuskript forble håndskrevet frem til 1940; da ble det gjort allment tilgjengelig, men hadde lenge vært kjent blant forskere. I 1891 dro den første arkeologen ved Tromsø museum til Kjølnes på jakt etter minnesmerker, uten å finne noe. Lilienskiolds slott ble da karakterisert som fantasi, frem til 1971. Da fant den danske arkeologen Povl Simonsen spor etter en «kongsgård», et såkalt tuftekompleks, i utkanten av Kjølnes i en vik med navnet Kongshavn (Eriksen 1980:37). Dette er bygg som kan ha hatt så mange som nitten rom, og der rommene har vært omgitt av en opptil halvannen meter høy voll, bygd av kraftig torv, stein og hvalbein (Bandlien 2010:13).

I sin innledning til Kjølnesvisa, beskriver Lilienskiold de synlige sporene etter slottet han har hørt snakk om: «[...] resten aff en stoer mured brynd (kant), med nogle faa rudera hist oc her udi marcken omspreed, som nu udi dets stæd med moltebær, angelica, løg oc den vilde petersillie oc dislige urter vel er bevoxen» (Blom og Bø 1980:203). I tufteanlegget er det blant annet funnet sjakkbrikker i tre, ikke ulikt det som er funnet i byer i Europa. Arkeologiske analyser fra 2002 tyder på at «slottet» på Kjølnes har vært i bruk fra 1200-tallet til 1500-tallet (Bandlien

2010:13), i perioden da klimaet var mildere, landsdelen mektigere og balladene hadde sin blomstringstid.

Det muntlig overleverte «minnet» som kom Lilienskiold for øre, skulle vise seg å ha rot i virkeligheten.¹¹ Det fordums slottet har trolig vært et maktsentrum for en mektig handelsmann eller en finnekonge – slik Lilienskiold antyder muligheten for (ibid.). Fra sine bosetninger inne på vidda reiste samer nordover på Tanaelven og videre ut Tanafjorden til denne munner ut i havet rett vest for Berlevåg. Dit kom de med båter fylt med ettertraktede salgs- og byttevarer og møtte handelsfolk som seilte med skip langs kysten.

Berlevåg lå den gang i krysningspunktet for handelsveiene i Finnmark, og tuftekomplekset på Kjølnes indikerer at dette har vært et handelsted. Markedsplassene i middelalderen lå som knutepunkt langs ferdssårer mellom ulike geografiske områder og var steder med utveksling av både varer og kulturimpulser (Loftsgarden 2017:272). Det gjensidige samtykket som grunnlag for ekteskap, kom med kirkens lære i middelalderen og var en skjellsettende kulturimpuls. I balladens bundne form blir dette formidlet i «Bendik og Årolilja». Folkevisen har trolig fulgt med handelen langs kysten og fått et stedseget uttrykk i den visen Lilienskiold nedtegnet: *Om kongens datter af Kiølnæs, tillige oc om Slottits undergang*.

Et fiskevær i havgapet lengst nord og bygdene innerst i sør – to ytterpunkter, men sentralt plassert langs viktige ferdssåre i middelalderen. Tvers over Hardangervidda gikk Store Normanns slepa som bandt sammen Vestlandet og Østlandet, og slepene opp til vidda og ned derfra gikk gjennom bygdene øverst i Vest-Telemark (Roland

2001:144; Fønnebo 1968:11). Visene fulgte de reisende innover i landet og langs kysten opp til Ishavet. Ferdssåre var middelalderens kulturkanaler – der utvekslet folk sanger og fortellinger, med tildiktning og omdiktning frem til de ble skrevet ned. I «Bendik og Årolilja» brukes ord og uttrykk knyttet til både innlandsmiljø og kystkultur; i flere Telemark-varianten refereres det til *ffjæresand*, *ffjærestein* og *kvite sand* når dronningen minner kongen om hva han engang lovet henne (nr.10;11;14;15), og i to av de lange variantene er selve handlingen lagt til kysten:

Bendik bur i leiungen,
um ei líti tí
så vikja' han útí møyésalen,
dæ galt honoms unge lív.
– *Årolilja let hó liv for elskóg* – (Nb:D).

Bendik bur i leiungjen
um si liti tid
so vikjar han i møyésalen
so brátt lete Bendik liv.
– *Årolilja, kvi søve du så lengje* – (nr. 14).

I disse Telemarks-variantene bor Bendik i leidangen og besøker møysalen, slik han gjør i Kjølnesvisa. Balladevariantene sett under ett, peker mot at visen har vandret «til lands og til vanns», blitt iblandet ulike mytiske elementer, men bevart det bærende motivet i visen, uretten som begås når kongsdatteren ikke får ham hun elsker. Dette meningsaspektet fremgår i alle variantene.

I de lange versjonene kommer det frem i hendelsesforløpet som er intakt. De korte variantene består av få strofer som omhandler nettopp dette; strofer der dronningen ber for de unge og minner ham om det løftet han ga henne som ung, eller strofer der hun

11. Studier av ættesoger i Telemark har vist at den muntlige tradisjonen i noen tilfeller kan holde seg pålitelig i 300 år (Hodne 1973:10).

anklager kongen etter Åroliljas død, eller strofer der kongen uttrykker etterpåklokskap, men aller oftest strofer der liljene over kirketaket vitner om kongens ugjerning: *Der stend dei kongin til domar*, til skade for hans ettermæle.¹² Samlet sett er både de lange og korte variantene konsentrert om det grunnleggende og eksistensielle temaet; kvinnens rett til et frivillig valgt ekteskap basert på kjærlighet. Ved dette knytter handlingen i balladen an til europeisk mentalitetshistorie.

Spor i sang

I sin gjennomgang av ekteskapets utvikling i Europa, fra middelalderen frem mot moderne tid, beskriver kulturhistoriker Stephanie Coontz (2006:172–175) hvordan det over tid skjer en gradvis endring i forventningene til ekteskapet og til forholdet mellom mann og kvinne, og også hvordan dette viser seg i avlesbare endringer i mentalitet. I den sammenheng påpeker Coontz at de to ordene ekteskap og kjærlighet fra 1200-tallet og utover stadig oftere kobles til hverandre, i brev og andre skriftlige kilder, frem til 1800-tallet da romantisk kjærlighet blir den ønskede rammen rundt ekteskapet (ibid.:159). Den emosjonelle vendingen i høymiddelalderen, da individet og dets følelser blir tillagt en ny betydning, setter over tid synlige spor.

I balladen om Bendik og Årolilja blir forholdet mellom de to betegnet som «så store elsko». I den sammeheng påpeker sosiologen Niklas Luhmann at språket som blir benyttet om intime relasjoner i seg selv virker inn på og former våre følelser og

hevder at «det neppe er mulig å peke på affekter og emosjoner som er uavhengige av kommunikasjonsformene» (Reese-Schäfer 2009:58). Med støtte i romaner, traktater og annet skriftlig materiale især fra det 17. og 18. århundre, ser Luhmann på utviklingen av særlige talemåter vedrørende kjærlighet, i århundrene frem mot 1800-tallet. Regelrette kjærlighetssemantikker utvikles og først med disse blir det mulig å uttrykke de tilhørende følelsene. Slike semantikker gir følelsene deres særlige utforming, kan i seg selv vekke følelsene og få betydning for vår oppfatning av hva kjærlighet er og kan romme (Luhmann 1986:8–9).

Luhmann viser at det etter «utdifferensieringen og tilspissingen» av kjærlighetspråket frem mot og inn i 1800-tallet, ble stilt høyere krav til intensiteten i den mellommenneskelige interaksjon og muligheten av å virkeliggjøre ens egen individualitet (Reese-Schäfer 2009:67). I balladen om Bendik og Årolilja kommer en særskilt intensitet til uttrykk i samtalen dem imellom i tre strofer som ikke inngår i den visen Landstad nedtegnet, men helt eller delvis i mange av de korte variantene.¹³ De unges hengivenhet og inderlige kjærlighet blir her beskrevet i poetiske bilder, men med en underliggende anelse om å ha hverandre på lånt tid:

Eg tikje deð, nær eg site hjá deg,
som eg sat uti solskin bjarte,
nær eg og du me skyljast at
dá rivnar i hug og hjarta.

12. Det foreligger ti forskjellige lange varianter, med fra 49 ned til 11 strofer (se note 2.) Fire av disse er oppført i Nasjonalbibliotekets balladesamling: Nr. 12 (Nb:A), nr. 1 (Nb:B), nr. 8; (Nb:D) og nr. 6 (Nb:E). I disse ti lange variantene er hendelsesforløpet stort sett intakt. Ti kortere varianter på syv strofer ned til tre strofer, er hovedsakelig konsentrert om tre motiver og har strofer der kongen uttrykker etterpåklokskap, strofer der dronningen anklager kongen i etterkant og strofer der liljene feller dom over kongens misgjerning. De korteste variantene er på ett eller to enkeltstrofer, er nedtegnet etter elleve forskjellige sangere og er konsentrert om liljene som står til dom over kongen, samt strofer der Bendik og Årolilja uttrykker sin kjærlighet overfor hverandre. Disse såkalte kjærlighetsstrofene er gjengitt i artikkelens siste avsnitt.

13. Av de 21 korte variantene forekommer hele eller deler av de tre strofene i seks av variantene.

Eg tikje deð, nær eg site hjá deg,
som eg sat uti solskin bjarte,
nær eg og du me finnast at'
dá gledast báð hug og hjarta.

Eg tikje sá vent om ditt gule hár
som aplanne drýp or kviste,
sæl er den, som deg má fá –
Guð beðre den, som skal misse.
– *Hárelíja! kvi sove du sá lengi?* –
(Landstad 1967:531–532).¹⁴

I linjene ovenfor kommer intense følelser til uttrykk i direkte tale, på en måte som sjelden forekommer i middelalderballadene. Det antas derfor at strofene kan ha vært diktet og innlemmet i tradisjonen på et sent stadium i traseringsprosessen (Alnæs 2004:42).¹⁵

Hvor lenge folkevisen har vært tradert er uvisst, men sikkert er det at i den tiden folkevisen er blitt sunget har kvinnens rett til selv å velge sin ektefelle vært begrenset. Først i 1863 opphørte kravet om foreldres samtykke til ekteskap. Om visetradisjonen har holdt seg stabil, skyldes det trolig sangens vedvarende aktualitet fra den gang balladen ble diktet og frem til de fleste variantene var skrevet ned, rundt 1860.

I «Bendik og Árolilja» fremviser kvinnene mot og motstand – datteren i dialog med kongen, dronningen i kritikken av ham. De to representerer motstemmer til tidens «maktfulle patriarkalske dominans». Omkvedet i visen angir en tragisk grunnstemning knyttet til utfallet av de unges kjærlighet, men kan også tolkes som en henstilling til kvinner om å våkne opp og kreve sin rett, - *Kvi sove du sá lengje?* Et spørsmål til ettertanke for dem som lyttet til folkevisen, med håp om en bedre fremtid.

Litteratur

- Alnæs, Maria 2004. *Under det kvite lin: Kjærlighetsmotivet i noen norske ballader*. Hovedfagsoppgave, Institutt for nordistikk og litteraturvitenskap, Universitetet i Oslo.
- Amadou, Christine 2006. *Med byen som arena: En studie av hellige asketer i Konstantinopel på 400-tallet*. Dr. art. Det humanistiske fakultet, Universitetet i Oslo.
- Anker Jørgensen, Jens 1976. *Jorden og slægten: En indføring i folkevisens univers*. København, Tabula/Fremad.
- Árnadóttir, Tóta 2018. Den flyvende bejler – historie og sammenheng. I *Ballads. New Approaches*. Annales Societatis Scientiarum Færoensis Supplementum, vol. 69, s. 261 – 292.
- Arnórsdóttir, Agnes og Thyra Nors 1999. Ætteskabet i Norden og det europæiske perspektiv – overvejelser om især danske og islandske normer for ætteskab i 12.–14. århundrede. I Melby, Kari, Anu Pylkkänen og Bente Rosenbeck, s. 27–52.
- Bagge, Sverre 1998. *Mennesket i middelalderens Norge. Tanker, tro og holdninger 1000 – 1300*. Oslo, Aschehoug.
- Baklid, Herleik 2015. «*Hundrede Daler, Hest og Sadel [...]*»: En eksplorativ studie av feste-, benke- og morgengaveskikken i et kontinuitetsperspektiv. Doktoravhandling, Det humanistiske fakultet, UiO.
- Bandlien, Bjørn 2001. *Å finne den rette*. Oslo, Den norske historiske forening – HIFO.
- Bandlien, Bjørn 2010. Samenes konge. *Lommen*, vol. 44, s. 12-13.
- Bandlien, Bjørn 2014. Dommen over kjærligheten, *Klassekampen* 29.12.2014, s. 10
- Bédier, Joseph 1997. *Tristan og Isolde*. Oslo,

14. Landstad trykket disse tre versene i etterkant av sin egen nedtegnelse.

15. Generelt regner man med at balladene er blitt sunget og tradert muntlig, men at det også kan ha vært skriftlige forelegg (Jonsson og Solberg 2011:23).

- Aschehoug forlag.
- Berg Eriksen, Trond 2000. *Reisen gjennom helvete*. Oslo, Universitetsforlaget.
- Blom, Ådel Gjøstein og Olav Bø 1973. *Norske balladar*. Oslo, Det Norske Samlaget.
- Coontz, Stephanie 2006. *I gode og onde dager: Ekteskapets historie*. Oslo, Gyldendal Norsk Forlag.
- de Rougemont, Denis 1939. *Kärleken och Västerlandet*. Stocholm, Natur och Kultur.
- Eliassen, Jørgen 1981. Fine jomfruer, gravide bruder og ugifte mødre. Forholdene i Moss rundt år 1800. I Eliassen, Jørgen og Sølvi Sogner (red.). *Bot eller bryllup*. Oslo, Universitetsforlaget, s. 81–92.
- Engh, Line Cecilie 2014. Magnum sacramentum – Kristningen av ekteskapet i middelalderen, *Arr: Idéhistorisk tidsskrift*, nr. 2, s. 23 – 47.
- Eriksen, Hans Kristian 1980. *Kjølnesvisa*. Stonglandseidet, Nordnorsk Magasin.
- Folkedal, Maria 2017. *Ut og fri: Kjarleiken og den rette i mellomalderballaden «Friarferda til Gjøtland»*. Masteroppgave i nordistikk, Universitetet i Oslo.
- Fønnebo, Reidar 1968. *Nordmannslepene: Store Nordmanns Slepa, den eldgamle ferdselsåren mellom Østlandet og Vestlandet*. Oslo, Norges naturvernforbund og Numedal Reiselag.
- Hodne, Bjarne 1973. *Personalthistoriske sagn: En studie i kildeverdi*. Oslo, Universitetsforlaget.
- Hoffmann, Marta 1965. Lin. I *Kulturhistorisk Leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformasjonstid*. Bind X. Oslo, Gyldendal Norsk Forlag.
- Høystad, Ole Martin 2011. *Hjertet. En kulturhistorie*. Oslo, Spartacus.
- Johansen, Hanne Marie 2001. *Separasjon og skilsmisse i Norge 1536 – 1909. En familie- og rettshistorisk studie*. Oslo, Den norske historiske forening – HIFO.
- Jonsson, Bengt R. og Olav Solberg 2011. «Vil du meg lyde»: *Balladsångare i Telemark på 1800-tallet*. Oslo, Novus.
- Korpola, Mia 1999. Controlling their children's choice: Strategies of Parental control of marriage in Medieval Europe and Scandinavia. I Melby, Kari, Anu Pylkkäen og Bente Rosenbeck (red), s. 71–101.
- Landstad, Magnus Brostrup 1968. *Norske folkeviser*. Oslo, Universitetsforlaget.
- Lindholm, Dan 1987. *Innsyn i Nordiske Gudesagn*. Oslo, Dreyer.
- Luhmann, Niklas 1968. *Love as Passion. The Codification of Intimacy*. Cambridge, Polity Press.
- Melby, Kari, Anu Pylkkäen og Bente Rosenbeck (red.) 1999. *Ækteskab i Norden, fra Saxo til dag*. Nord, nr.14. København, Nordisk Ministerråd
- Nedkvitne, Arnved 2011. *Ære, lov og religion i Norge gjennom tusen år*. Oslo, Scandinavian Academic Press.
- Ousten, Kari 2009. «... Kvi søve du så længje? Dødens opptreden i norske folkeviser – møtet mellom døden og kjærlighet» Masteroppgave nordistikk, Universitetet i Oslo.
- Reese-Schäfer, Walter. *Niklas Luhmann: En innføring*. Oslo, Abstrakt forlag .
- Roland, Hilde 2001. *Prosjekt Normannslepene*. Prosjektrapport, Buskerud fylke.
- Selberg, Torunn 2013. Folkediktning. I Rogan, Bjarne og Anne Eriksen (red.): *Etnologi og folkloristikk: En fagkritisk biografi om norsk kulturhistorie*. Oslo, Novus forlag , s. 317–345.
- Solberg, Olav 2003. *Norske folkeviser, Våre beste ballader*. Oslo, Aschehoug.
- Steinsland, Gro 1997. *Eros og død i norrøne myter*. Oslo, Universitetsforlaget.
- Steinsland, Gro 2013. Frie formødre?, *Klassekampen* 28.1.2013, s. 10
- Telste, Kari 1993. *Mellom liv og lov*.

- Tingbokprosjektet, Universitetet i Oslo.
- Telste, Kari 1999. Samliv før ekteskap i lys av norsk ekteskaps- og seksuallovgivning fra reformasjonen til omkring 1900. I Melby, Pyllkkänen og Rosenbeck 1999, s. 149–177.
- Telste, Kari 2000. *Brutte løfter. En kulturhistorisk studie av kjønn og ære*. Doktoravhandling. Det historisk-filosofiske fakultet, Universitetet i Oslo.
- Wormstrand, Ranveig 1974. *De norske variantene av balladen om Bendik og Årolilja på bakgrunn av Tristams saga og sagnet og balladen om Hagbard og Signe*. Hovedoppgave nordistikk, Universitetet i Oslo.
- Universitetet i Oslo:
Balladearkivet fra 1997: <http://www.dokpro.uio.no/ballader/lister/alfatitler.html>
TSB D 432 variant nr 1, 4, 8, 9, 10, 11, 14, 15.
- Nasjonalbiblioteket:
Ballader:
[https://nbdcms.nb.no/index.php/ballader/Ridderviser D 432](https://nbdcms.nb.no/index.php/ballader/Ridderviser%20D%20432), Oppskrift A, D
Heimskringla:
http://heimskringla.no/index.php?title=Sigar&mobileaction=toggle_view_mobile [lest 24.2.2018].

Kilder

Arkivverket:

Digitalarkivet – Om Hans Hansen Lilienskiold d.y.,
https://www.arkivverket.no/sok/_/attachment/inline/b1f514ae-0de2-4f4f-8be0-b573b351c01a:0ff281646317251c22cf4803b4b9f44e68cf0edc/Bergensposten%201999.pdf